HAYOT SIKLI (OILAVIY-MAISHIY) MAROSIMLARINING MAZMUNIY XUSUSIYATLARI

Mamatqulova Nilufar Xusanovna
Toshkent davlat tibbiyot universiteti
nilufarmamatqulova53@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek xalqining hayot sikli, ya’ni oilaviy-maishiy marosimlarining mazmuniy xususiyatlari tahlil qilinadi. Tug‘ilish, bolalik, sunnat, nikoh va motam marosimlarining ijtimoiy, ma’naviy, axloqiy hamda ramziy mazmuni yoritiladi. Shuningdek, marosimlarning inson hayotidagi o‘tish bosqichlarini ifodalashi, oila va jamoa munosabatlarini mustahkamlashdagi o‘rni hamda tarixiy-madaniy ildizlari ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *Hayot sikli, marosim, oila, an’ana, nikoh, motam, madaniyat.*

Abstract. *This article analyzes the semantic features of life-cycle, or family-domestic, rituals in Uzbek culture. It examines birth, childhood, circumcision, marriage, and mourning rituals from social, spiritual, ethical, and symbolic perspectives. Particular attention is paid to their role in marking transitional stages of human life, strengthening family and community relations, preserving traditions, and expressing historical-cultural continuity.*

Keywords: *Life-cycle, rituals, family, tradition, marriage, mourning, culture.*

Аннотация. *В статье анализируются содержательные особенности жизненного цикла, то есть семейно-бытовых обрядов узбекского народа. Рассматриваются обряды рождения, детства, обрезания, брака и траура в социальном, духовном, нравственном и символическом аспектах. Особое внимание уделяется их роли в обозначении переходных этапов человеческой жизни, укреплении семейных и общественных связей, сохранении традиций и историко-культурной преемственности.*

Ключевые слова: *Жизненный цикл, обряд, семья, традиция, брак, траур, культура.*

Kirish. O‘zbek xalqining marosim madaniyati milliy ijtimoiy tajriba, tarixiy xotira, ma’naviy qadriyatlar va jamoaviy munosabatlarning o‘zaro uyg‘unligini ifodalovchi murakkab madaniy hodisalardan biridir. Marosimlar inson hayotining

muhim bosqichlarini belgilash, shaxsning muayyan ijtimoiy maqomga ega bo‘lishini tasdiqlash, avlodlar o‘rtasidagi madaniy davomiylikni ta’minlash hamda oila va jamoa munosabatlarini mustahkamlash kabi funksiyalarni bajaradi. Shu jihatdan hayot sikli, ya’ni oilaviy-maishiy marosimlar xalq marosim madaniyatining inson hayotiga eng yaqin va amaliy jihatdan faol namoyon bo‘ladigan qatlamini tashkil etadi.

Hayot sikli marosimlari insonning tug‘ilishi, bolalik davri, balog‘atga yetishi, oila qurishi va vafoti bilan bog‘liq ijtimoiy-madaniy jarayonlarni ramziy shaklda ifodalaydi. Mazkur marosimlarning mazmuni faqatgina an’anaviy urf-odatlar majmui bilan chegaralanmaydi. Ular shaxsning ijtimoiy maqomini o‘zgartirish, uning yangi maqomini jamoa tomonidan e’tirof etish, axloqiy me’yorlarni mustahkamlash va ijtimoiy birdamlikni ta’minlash kabi muhim vazifalarni ham bajaradi.

Mavzuning dolzarbligi zamonaviy ijtimoiy-madaniy transformatsiyalar sharoitida hayot sikli marosimlarining mazmuni va tashqi shaklida yuz berayotgan o‘zgarishlarni ilmiy jihatdan anglash zarurati bilan belgilanadi. Globallashuv, urbanizatsiya, ommaviy madaniyat va kommunikativ texnologiyalarning rivojlanishi an’anaviy marosimlarning mazmuniy tuzilmasiga ham ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli marosimlarning tarixiy ildizlari, mazmuniy qatlamlari va ijtimoiy funksiyalarini aniqlash ularning zamonaviy transformatsiyasini baholash uchun muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi o‘zbek hayot sikli marosimlarining mazmuniy xususiyatlarini tug‘ilish va bolalik, sunnat, nikoh hamda motam marosimlari misolida tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotda o‘tish marosimlari nazariyasidan metodologik asos sifatida foydalaniladi.

Adabiyotlar tahlili. Hayot sikli marosimlarini nazariy jihatdan anglashda Arnold van Gennepning o‘tish marosimlari haqidagi konsepsiyasi alohida ilmiy ahamiyatga ega. Olim inson hayotidagi ijtimoiy o‘zgarishlar bilan bog‘liq marosimlarni ajralish, liminal holat va qayta birlashish bosqichlari orqali tushuntiradi [1]. Mazkur yondashuv marosimni oddiy urf-odat emas, balki shaxsning ijtimoiy maqomini o‘zgartiruvchi mexanizm sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Viktor Terner van Gennep konsepsiyasini rivojlantirib, liminal holat jarayonida yuzaga keluvchi «kommunitas» tushunchasini ilmiy muomalaga kiritgan. Uning yondashuvida marosim ishtirokchilar o‘rtasidagi vaqtinchalik birdamlik va ijtimoiy yaqinlikni kuchaytiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi [2].

O‘zbek marosim madaniyatining tarixiy-etnografik jihatlari G.P. Snesarev, O.A. Suxareva va A. Ashirov tadqiqotlarida keng yoritilgan. Snesarev va Suxareva tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda o‘zbek marosimlarida islomdan oldingi e’tiqodlarning ayrim elementlari saqlanib qolganligi ko‘rsatiladi [6; 7]. A. Ashirovning tadqiqotlarida esa nikoh va motam marosimlarining tarixiy-genezisi, qadimiy e’tiqodlar hamda islomiy an’analarning o‘zaro uyg‘unlashuvi tahlil qilingan [4; 5]. Kaykovusning «Qobusnoma» asari oilaviy munosabatlar va nikoh madaniyatining axloqiy asoslarini anglashda muhim manba hisoblanadi [9]. Mahmud Koshg‘ariy «Devon»idagi yig‘i-marsiya namunalari esa turkiy xalqlarning motam marosimlari qadimiy ildizlarga ega ekanligini ko‘rsatadi [10].

Tahlil va natijalar. Hayot sikli marosimlarining mazmuniy tuzilmasini tahlil qilishda ularning shaxs hayotidagi o‘tish jarayonlarini tartibga soluvchi ijtimoiy mexanizm ekanligiga e’tibor qaratish lozim. Arnold van Gennepning o‘tish marosimlari nazariyasi mazkur jarayonni tushuntirish uchun samarali metodologik asos yaratadi. Insonning bir ijtimoiy maqomdan boshqa maqomga o‘tishi odatda avvalgi holatdan ajralish, oraliq yoki liminal holat va yangi maqomga qayta qo‘shilish jarayonlari orqali amalga oshadi [1]. O‘zbek hayot sikli marosimlarida mazkur struktura turli darajada va turli shakllarda namoyon bo‘ladi.

Tug‘ilish va bolalik marosimlari mazmunan shaxsning biologik tug‘ilishidan uning ijtimoiy mavjudlikka ega bo‘lishigacha bo‘lgan jarayonni ifodalaydi. Chaqaloqning dunyoga kelishi biologik hodisa bo‘lsa, unga ism qo‘yilishi, aqiqa qilinishi, beshik to‘yining o‘tkazilishi uning oila va jamoa tomonidan rasman tan olinishi bilan bog‘liq ijtimoiy hodisadir. Shu nuqtayi nazardan ism qo‘yish marosimi alohida semantik ahamiyat kasb etadi. Ism shaxsni boshqalardan ajratib turuvchi belgi bo‘lish bilan birga, uni muayyan ijtimoiy-madaniy muhitning to‘laqonli a’zosi sifatida e’tirof etish vositasidir [3].

Chilla marosimining mazmunida esa himoya, poklash va xavfsizlik g‘oyalari ustuvor o‘rin egallaydi. Chaqaloq va onaning dastlabki qirq kunlik davrda nisbatan alohida sharoitda saqlanishi insonning yangi hayot bosqichiga moslashishi bilan bog‘liq qadimiy tasavvurlarni aks ettiradi. Mazkur marosimlarda suv va olov kabi tabiiy unsurlarning ramziy ahamiyat kasb etishi o‘zbek marosim madaniyatida islomiy qatlam bilan bir qatorda arxaik dunyoqarash elementlari ham saqlanib qolganligini ko‘rsatadi [6; 7]. Aqiqa esa islomiy mazmunning kuchli ifodasi bo‘lib, unda shukronalik, bolaning hayoti va salomatligi uchun ezgu tilak bildirish kabi qadriyatlar mujassamlashadi.

Beshik to‘yi va soch to‘yi kabi marosimlar bolaning oiladagi maqomini mustahkamlash bilan birga, qarindoshlik aloqalarini faollashtiradi. Bunday marosimlar orqali shaxsning individual hayoti jamoaviy hayot bilan bog‘lanadi. Marosimning o‘tkazilishi qarindoshlar, qo‘ni-qo‘shnilar va yaqinlar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlarni qayta faollashtiradi. Shu sababli hayot sikli marosimlarini faqat individual hodisa sifatida emas, balki jamoaviy ijtimoiy aloqalarni qayta ishlab chiqaruvchi institut sifatida ham baholash mumkin.

Sunnat yoki xatna to‘yi o‘g‘il bolaning bolalikdan yangi ijtimoiy maqom sari o‘tishini ifodalovchi muhim marosimdir. Uning mazmunida diniy va ijtimoiy qatlamlar o‘zaro uyg‘unlashgan. Diniy jihatdan sunnat musulmonlik an’analariga mansublikni ifodalasa, ijtimoiy nuqtayi nazardan bola jamoa tomonidan yangi maqomga ega shaxs sifatida tan olinadi. Shu ma’noda sunnat to‘yi shaxsning individual biologik rivojlanishini jamoaviy ijtimoiy e’tirof bilan bog‘lovchi marosimiy mexanizm vazifasini bajaradi.

Sunnat to‘yining keng miqyosda o‘tkazilishi uning jamoaviy xarakterini yanada kuchaytiradi. Qarindoshlar va qo‘shnilar ishtirokida tashkil etiladigan tantana bolaning yangi maqomini ommaviy ravishda tasdiqlash imkonini beradi. Marosim davomida sovg‘alar berish, duolar qilish, dasturxon yozish va mehmon kutish kabi amallar saxovat, qarindoshlik, mehr-oqibat va o‘zaro yordam kabi qadriyatlarni namoyon etadi. Demak, sunnat marosimining mazmuni faqat diniy rasm-rusum bilan chegaralanmay, keng ijtimoiy-ma’naviy funksiyani ham bajaradi.

Nikoh to‘yi hayot sikli marosimlari tizimida eng murakkab va ko‘p qatlamli marosimlardan biridir. Uning asosiy mazmuni ikki shaxsning nikoh munosabatiga kirishishi bilangina cheklanmaydi. Nikoh ikki oilaning ijtimoiy aloqasini mustahkamlash, yangi oilaviy birlikni jamoa tomonidan e’tirof etish va yangi ijtimoiy maqomlarni shakllantirish jarayonini ham anglatadi. Shu sababli nikoh marosimining mazmunida shaxsiy, oilaviy, qarindoshlik, diniy va jamoaviy manfaatlar o‘zaro kesishadi.

O‘zbek an’anaviy nikoh marosimlarining sovchilik, qiz ko‘rish, fotiha, nikoh, to‘y va kelin tushirish kabi bosqichlardan tashkil topishi uning murakkab semantik tuzilishga ega ekanligini ko‘rsatadi [8]. Sovchilik ikki oilaning o‘zaro munosabatlarini shakllantirish va kelgusidagi ittifoqning ijtimoiy asoslarini belgilashga xizmat qiladi. Fotiha marosimi kelishuv va va’dani ramziy jihatdan mustahkamlaydi. Nikoh esa munosabatga diniy-huquqiy mazmun beradi. Kelin tushirish orqali esa yangi oilaviy maqom jamoa tomonidan tan olinadi.

Nikoh marosimining yana bir muhim mazmuniy qatlami axloqiy-me’yoriy mazmundir. An’anaviy jamiyatda nikoh shaxsiy tanlovdan tashqari, oila va jamiyat oldidagi mas’uliyatni ham anglatgan. Kaykovusning «Qobusnoma» asarida oila qurish, kelin-kuyov tanlash va oilaviy munosabatlarni tashkil etish bilan bog‘liq axloqiy qarashlarning bayon qilinishi nikoh marosimining qadimdan ijtimoiy-axloqiy institut sifatida qaralganligini ko‘rsatadi [9].

Nikoh marosimlarida qadimiy va islomiy qatlamlarning o‘zaro uyg‘unligi ham kuzatiladi. A. Ashirov tomonidan Farg‘ona vodiysi misolida olib borilgan tadqiqotlar nikoh marosimlarida qadimgi e’tiqodlar va islomiy an’analar bir-birini inkor qilmasdan, ayrim hollarda o‘zaro sintezlashganini ko‘rsatadi [4]. Bu holat o‘zbek marosim madaniyatining tarixiy uzluksizligi va moslashuvchan xususiyatidan dalolat beradi.

Motam marosimlari hayot siklining yakuniy bosqichini ifodalasa-da, ularning ijtimoiy mazmuni faqat o‘lim hodisasi bilan cheklanmaydi. Motam marosimlari marhumni munosib kuzatish, yaqinlarining ruhiy holatini qo‘llab-quvvatlash, qarindoshlik va jamoaviy birdamlikni namoyon qilish kabi vazifalarni bajaradi. Janoza, ta’ziya, marhumni xotirlash va ehson bilan bog‘liq marosimlar o‘limni individual hodisadan jamoaviy xotira hodisasiga aylantiradi.

Van Gennep nazariyasi nuqtayi nazaridan qaralganda, motam marosimida ham ajralish, liminal holat va qayta birlashish strukturasini kuzatish mumkin [1]. Janoza marhumning tiriklar olamidan ajralishini ramziy ifodalasa, motam davri yaqinlar uchun liminal holat vazifasini bajaradi. Ta’ziya bildirish, marhumni xotirlash va ma’lum vaqt o‘tgach odatiy hayotga qaytish tirik qolganlarning ijtimoiy muvozanatga qayta kirishini ta’minlaydi. Shu ma’noda motam marosimlari o‘limni anglash bilan birga, hayotning davomiyligini ham tasdiqlaydi.

O‘zbek motam marosimlarida jamoaviy birdamlik va o‘zaro yordam alohida ahamiyatga ega. Qarindoshlar, qo‘ni-qo‘shnilar va yaqinlarning ta’ziya bildirish uchun yig‘ilishi motamdor oilani ijtimoiy jihatdan qo‘llab-quvvatlash shaklidir. Mazkur jarayonda moddiy yordam, oziq-ovqat bilan ko‘maklashish, marosim tashkiliy ishlarini bajarishda ishtirok etish kabi amaliy munosabatlar ham yuzaga keladi. Shu bois motam marosimlarini ijtimoiy solidaritetni qayta ishlab chiqaruvchi muhim mexanizm sifatida tavsiflash mumkin.

Motam marosimlarining tarixiy qatlamlari ham nihoyatda murakkabdir. A. Ashirov tadqiqotlarida o‘zbek motam marosimlarida zardushtiylik va undan oldingi e’tiqodlarning ayrim izlari mavjudligi ko‘rsatiladi [5]. Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk» asarida uchraydigan yig‘i va marsiya namunalari esa turkiy

xalqlarda marhumni xotirlash va motam madaniyatining qadimiy an’analarga ega ekanligini ko‘rsatadi [10]. Mazkur tarixiy qatlamlar marosimlarning mazmuni uzoq tarixiy jarayon davomida shakllanganligini tasdiqlaydi.

Tahlil natijalari hayot sikli marosimlarining mazmuni uch asosiy semantik yo‘nalishda mujassamlashishini ko‘rsatadi. Ular shaxsning ijtimoiy maqomini o‘zgartirish va yangi maqomini jamoa tomonidan tan olish, oila-qarindoshlik munosabatlarini mustahkamlash hamda axloqiy-ma’naviy qadriyatlarni avloddan avlodga yetkazish vazifalarini o‘zida birlashtiradi. Mazkur funksiyalar marosimlarning tashqi shakli bilan uzviy bog‘langan. An’anaviy sharoitda marosimning ko‘lami, ishtirokchilar tarkibi, ramziy amallari va ketma-ketligi uning asosiy mazmuniga xizmat qilgan.

Shu jihatdan marosim shakli va mazmuni o‘rtasidagi mutanosiblik o‘zbek marosim madaniyatining muhim belgilaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Marosimning tashqi ko‘rinishi uning ichki ijtimoiy va ma’naviy funksiyalarini ifodalagan. Masalan, nikoh to‘yining jamoaviyligi yangi oilaning jamoa tomonidan tan olinishini, sunnat to‘yining tantanavorligi bolaning yangi maqomini tasdiqlashni, motam marosimlarining jamoaviyligi esa motamdor oilaga ijtimoiy ko‘mak ko‘rsatishni anglatgan.

Zamonaviy sharoitda ushbu mutanosiblikning ayrim jihatlari o‘zgarib bormoqda. Marosimlarning tashqi ko‘lami, estetik ko‘rinishi va namoyishkorlik darajasi ayrim hollarda ularning dastlabki ijtimoiy-ma’naviy mazmunidan ustun kelishi mumkin. Bu holat marosimlarning transformatsiyasini o‘rganishda shakl va mazmun munosabatiga alohida e’tibor berishni talab qiladi. Shunday qilib, hayot sikli marosimlarining an’anaviy mazmunini aniqlash zamonaviy marosim madaniyatidagi o‘zgarishlarni qiyosiy tahlil qilish uchun zarur ilmiy asos yaratadi.

Xulosa. O‘zbek xalqining hayot sikli (oilaviy-maishiy) marosimlari inson hayotining muhim bosqichlarini ramziy va ijtimoiy jihatdan tartibga soluvchi murakkab madaniy tizimni tashkil etadi. Tug‘ilish va bolalik, sunnat, nikoh hamda motam marosimlari mazmunan turlicha ko‘rinishga ega bo‘lsa-da, ularni shaxsning muayyan ijtimoiy maqomdan boshqasiga o‘tishini ta’minlash, ushbu maqomni jamoa tomonidan e’tirof etish va ijtimoiy munosabatlarni mustahkamlash kabi umumiy funksiyalar birlashtiradi.

Tadqiqot jarayonida Arnold van Gennepning o‘tish marosimlari nazariyasi o‘zbek marosimlarini tahlil qilishda samarali metodologik vosita ekanligi aniqlandi. Ajralish, liminal holat va qayta birlashish jarayonlari hayot siklining turli bosqichlarida o‘ziga xos shaklda namoyon bo‘ladi. Viktor Terner tomonidan ishlab

chiqilgan «kommunitas» tushunchasi esa marosimlarning jamoaviy birdamlikni shakllantirishdagi ahamiyatini tushuntirish imkonini beradi.

Hayot sikli marosimlarining mazmunida islomiy, zardushtiy va arxaik madaniy qatlamlarning tarixiy uyg‘unligi kuzatiladi. Bu holat o‘zbek marosim madaniyatining sinkretik, davomiy va moslashuvchan xususiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. An’anaviy sharoitda marosimlarning shakli va mazmuni o‘zaro mutanosib bo‘lib, tashqi marosimiy unsurlar ularning ijtimoiy-ma’naviy mohiyatini ifodalashga xizmat qilgan. Mazkur xulosa zamonaviy davrda marosimlarning transformatsiyasi, xususan, shakl va mazmun o‘rtasida yuzaga kelayotgan nomutanosibliklarni ilmiy baholash uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Gennep A. van. The Rites of Passage. – Chicago: The University of Chicago Press, 1960. – 198 p.
2. Turner V. The Ritual Process: Structure and Anti-Structure. – Chicago: Aldine Publishing Company, 1969. – 213 p.
3. O‘zbek xalqining an’anaviy marosimlari/ Mas’ul muharrir M. Jo‘rayev. – Toshkent: Fan, 2008.
4. Ashirov A. O‘zbek xalqining qadimiy e’tiqodlari va marosimlari. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007.
5. Ashirov A. O‘zbek xalqining qadimiy e’tiqod va marosimlari. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. – 276 b.
6. Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – Москва: Наука, 1969. – 336 с.
7. Сухарева О.А. Пережитки демонологии и шаманства у равнинных таджиков // Домусульманские верования и обряды Средней Азии. – Москва: Наука, 1975.
8. Каримов Ш., Шомуродов Ш. Ўзбек тўйлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1995.
9. Кайковус. Қобуснома / Форсчадан М. Осим таржимаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 2006.
10. Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 3 жилдлик. – Тошкент: Фан, 1960–1963.
11. Gökalp Z. Türkçülüğün Esasları. – İstanbul: Varlık Yayınları, 1968.